

СТРАНКИЊА – КОМАНДАНТ ЈЕДИНИЦЕ НА ФРОНТУ

Наташа Павловић
Машински факултет Краљево

Сажетак

Госпођа Мејбл Синклер Стобарт је априла 1915. стигла у Србију као вођа Треће јединице Српског потпорног фонда. Њена јединица је успоставила „болницу под шаторима“ у Крагујевцу. Чувши да у селима и мањим местима нема лекара, госпођа Стобарт је почела да организује диспанзере. Од јула до септембра 1915. године отворени су диспанзери у Наталинцима, Лапову, Руднику, Витановцу, Рековцу и Овчар Бањи. Ова помоћ занемареном сеоском становништву била је најдрагоценији допринос госпође Стобарт српском народу. Крајем септембра 1915. госпођа Стобарт је замољена да се са делом своје јединице прикључи српској војсци као „летећа пољска болница“ на фронту. Прихватила је позив и преузела одговорност и команду над јединицом са званичним називом „Прва српско-енглеска пољска болница (фронт) – командант госпођа Стобарт“. Након повлачења кроз Црну Гору, ово је била једина колона која је стигла на крајње одредиште без жртава и дезертера.

Кључне речи: Српски потпорни фонд, Крагујевац, диспанзери, летећа пољска болница, повлачење

A FOREIGN WOMAN – COMMANDANT OF A UNIT AT THE FRONT

Summary

In April 1915, Mrs Mabel St. Clair Stobart arrived in Serbia as the administrator of the Third Unit of the Serbian Relief Fund. Her unit established a canvas hospital in Kragujevac. Having heard that in the villages and small places there were no doctors, Mrs Stobart began to organize dispensaries. From July to September 1915, the dispensaries in Natalinci, Lapovo, Rudnik,

Vitanovac, Rekovac and Ovčar Banja were opened. This aid was Mrs Stobart's most valuable contribution to the Serbian nation. At the end of September 1915, Mrs Stobart was asked to accompany the Serbian army with a part of her unit as "a flying field hospital" to the front. She accepted it and took the charge and command of the unit with the official name „The First Serbian-English Field Hospital (Front) – Commandant Madame Stobart“. After the retreat through Montenegro, it was the only column that reached the final destination without any loss through death and desertion.

Keywords: Serbian Relief Fund, Kragujevac, dispensaries, flying field hospital, retreat

Увод

Српска јесен 1915. године. У јеку своје највеће драме, а први пут у својој историји, поносан балкански народ поставља једну жену, странкињу, да командује јединицом на фронту и уз то је зове „мајка“. Нелогичан сценарио или међусобно препознавање народа и појединца?

Пре Србије

Имућна, утицајна Енглескиња, госпођа Мејбл Синклер Стобарт, била је ћерка угледног човека из Хертфордшира. Фотографије је приказују као жену лепих црта лица, са необичним, замишљеним очима и бујном косом. Према њој нико није могао да остане равнодушан – или је у људима побуђивала снажну антипатију или апсолутно дивљење. Њена самоувереност, снага воље и дисциплина каткад су изједначавани са ароганцијом. Није имала формално образовање, али је имала интелектуалну снагу, била веома начитана, а и надарена за писање. Околини је деловала затворена и далека.

Још у детињству се научила конвенционалном понашању, јер је, као дете одрасло у богатој кући, била навикнута на послугу, приватне концерте и баштенске забаве. Свирала је клавир, играла голф, одлично јахала и волела пецање.

Као поборник покрета сифражеткиња, веровала је да ће жене добити право гласа када буду доказале своју способност да учествују у одбрани земље. То јој је и био мотив да још у Балканском рату, а затим и у Првом светском рату, организује болнице за пружање помоћи рањенима и болеснима. Такве болнице су биле састављене од припадница женског пола и током десет недеља 1912. деловале у Бугарској, а од септембра 1914. до марта 1915. у Белгији, односно Француској.

У време док је руководила Англо-француском болницом близу Шербура у Француској, госпођа Стобарт је сазнала за тешко стање у Србији и за велику заинтересованост њених сународника да добровољ-

но помогну тој балканској земљи. Ускоро је одустала од вођења болнице у Француској и запутила се право у Лондон и Српски потпорни фонд ради пријављивања за рад у Србији [1,2].

Болница под шаторима

Већ 1. априла 1915. госпођа Стобарт је са Трећом јединицом Српског потпорног фонда [3,4] испловила из Ливерпула и кренула пут Србије. Ова изузетно добро опремљена јединица била је сачињена од педесетак чланова, од тога седам лекарки [1,5]. Већина лекарки је потицала са севера Енглеске. Своје место у јединици добио је и други муж госпође Стобарт, Џон Гринхалш, некадашњи судија у Бурми [1].

Природа необичне и контроверзне госпође Стобарт није јој дозвољавала да буде само посматрач или обичан учесник у догађајима, већ ју је нагонила ка преузимању улоге вође.

Тако је као вођа своје јединице, преко Солуна и Ниша, крајем априла 1915. стигла у Крагујевац [6]. Тада је имала 53 године. Већ при првом сусрету са Србијом била је одушевљена величанственим пределима кроз које је пролазила.

За место болнице предложен је некадашњи хиподром изнад Крагујевца [1,2].

Приликом подизања кампа за „болницу под шаторима“ нуђени су јој разни видови помоћи, али их је она све одбијала. Такав одговор је образлагала речима да је дошла у Србију да помогне Србима, а не да им буде на сметњи. „Стране јединице које долазе и очекују да други све раде за њих више су на сметњи него што су од користи“, записала је касније у својој књизи „Огњени мач у Србији и другде“ [6].

Камп је био уређен тако да је имао једну дугачку, широку „улицу“ од шатора за особље, затим велику травнату површину, а онда још једну „авенију“ са шаторима за болеснике. Повезивали су их шатори за канцеларије, кухиње, рендген и диспанзер. Сликовита села, ушушкана у шљивике и јабучаре околних брда, окруживала су градић од шездесет шатора. „Ноћу, када су шатори били осветљени малим фењерима и када се ништа осим звезда није могло видети, камп је изгледао као град из бајке“ [6]. Госпођа Стобарт се питала да ли је то она Србија о којој су до Енглеске допирале само суморне приче.

У болници је од почетка успостављен војни режим. Госпођа Стобарт је увек устајала у 4:30 да би покренула све активности у кампу и да би се „радовала изласку сунца“. У 6:00 се служио доручак, у 11:30 ручак, у 16:00 чај, у 18:30 вечера, а светло се гасило у 21:00 [1,6].

На српским властима је било да одлуче да ли ће болница да збрињава болесне од тифуса или рањене. Пуковник др Лазар Генчић, начелник санитета Министарства војног, одмах је донео одлуку да се у болници лече рањеници. Од педесет пацијената на почетку рада, у болницу је за неколико дана стигло њих 130 [6]. „И одједном сам схватила да је пред-

става о ратоборној нарави српског народа која чак и сада у великој мери преовладава у Западној Европи – погрешна.

Просечан српски сељак-војник није округан, суров и борбе жељан дивљак каквим су га често приказивали. Он не воли борбу, али воли, уз сав онај занос песничке природе, своју породицу, свој дом, своје хектаре земље и своју домовину“ [7].

Госпођа Стобарт је осетила блискост према „најшармантнијим пацијентима који су се могли замислити“ – рањеницима [6]. Обилазак одељења и разговор са тим интелигентним људима увек јој је причињавао задовољство. Према њеним речима, имали су истанчан хумор, без трунке вулгарности или грубости. Посматрајући њихов кавалерски, уљудан и деликатан однос према женама у болници и увиђајући са колико захвалности се опходе према онима који им пружају помоћ, било јој је тешко да схвати да то нису били официри, већ обични сељаци, који су много мало знали о свету изван домовине.

Било је изненађујуће како су пацијенти лако прихватили жене лекаре, чак и то што су их оне оперисале. Говорили су да су оне нежније, а ипак постижу исте резултате као и мушкарци лекари.

Испрва је госпођа Стобарт била стидљива и стручавала се да, као гост у туђој земљи, одбаци симбол женствености – сукњу. Али, оног дана када јој се сукња натопила водом и када јој је засметала при ходу, решила је да је замени панталонама. Никаквих лоших ефеката није било; напротив, ускоро су све жене из јединице следиле њен пример.

Врло брзо је крагујевачка болница постала занимљива за посетиоце који су само желели да обиђу камп. Осим обичног света, скоро сви који су нешто значили у Србији тог доба посећивали су камп и уписивали се у књигу утисака, која је, на жалост, касније доспела у руке Немаца.

Престолонаследник Александар је такође указао част Британцима и посетио их чим је чуо да ће моћи да разговара на француском или немачком. Добро је говорио и енглески, забележила је госпођа Стобарт, али вероватно није често имао прилике да комуницира на том језику. Без обзира на то, књигу утисака је понео кући и на једној и по страни на одличном енглеском записао своје утиске о раду болнице и изразио захвалност за помоћ пружену његовим храбрим војницима.

Вредно је помена то да је госпођа Стобарт имала само речи хвале за престолонаследника, којег је описала као отвореног, неразметљивог, пуног саосећања и брзог ума. По њеном мишљењу, био је достојан престола. Посматрао је сваки детаљ у кампу и када је приметио да немају заштиту од сунца које је пржило, одмах је наредио да се поставе „ладњаџи“ или сенице. Госпођа Стобарт је престолонаследника ценила толико да му је посветила своју књигу „Огњени мач у Србији и другде“, коју је издала већ 1916. године, након повратка у Енглеску [5,6]. У тој књизи је описала свој боравак и рад у Србији, као и повлачење из ње.

Осим престолонаследника, госпођа Стобарт је у својим описима издвајала неколико Срба које је веома поштовала. Један од увек добродошних гостију у кампу био је пуковник Генчић. Њега је описала као

пријатног за разговор, великодушног, ефикасног и пословног, са дивним смислом за хумор [6].

Најчешћи посетилац болнице био је мајор др Протић, директор Шумадијске војне болнице и званични инспектор болнице госпође Стобарт у Крагујевцу. Био је одговоран за евакуацију рањених реконвалесцената. Долазио је званично, једном дневно, током свих шест месеци рада болнице. Др Протић ништа није заборављао. Једном се сетио да је госпођа Стобарт помињала да воли цвеће и да у Енглеској има свој врт, па се потрудио да се испред њеног шатора, али и испред сваког другог шатора у кампу, посаде мали вртови који би пријатеље из Енглеске подсећали на њихову домовину.

Госпођа Стобарт је била противник рата уопште и сматрала га је вештачком творевином. И на фронтима у другим земљама и у Србији налазила је поткрепљујуће доказе за то. У њеној болници у Србији радило је 40 тзв. заробљеника Аустријанаца. Помагали су у грубим пословима, копали канале, носили носила, итд. Контролисале су их жене. Нису имали стражаре, а спавали су у шаторима, као и остали. Након почетног чуђења над таквом ситуацијом, никада никоме није пало на памет да би ти људи могли било шта нажао да учине и у томе се огледао сав апсурд рата [6].

У време када су утихнула ратна дејства, Србијом је харао тифус, којег се госпођа Стобарт заиста бојала. Предузимала је изузетно строге мере предострожности да и јединицу и пацијенте сачува од те болести. То се исплатило, па су одељења њене болнице била поштеђена заразе [1,6].

Диспанзери

Инспирацију за нови вид помоћи добила је већ петог дана по доласку у Крагујевац. Мајор Протић јој је објаснио да је једна трећина српских лекара умрла, што од тифуса, што на фронту, а да су преостали лекари били презаузети послом у градским болницама, административним радом или обавезама на фронту. У селима и мањим местима није било лекара који би преписивали лекове пацијентима или спречавали ширење заразе. Госпођа Стобарт је схватила да „уколико не зграбимо време које протиче, може се десити да нас оно претекне“ [6]. Због тога се постарала да се одмах подигне један шатор поред постојећег кампа. Од старе кутије су импровизовали натпис и на њему, уз помоћ тумача, на српском написали да ако народ донесе своје флаше, онда ће им лекови и медицински савети бити бесплатно давани. За такав диспанзер су били задужени једна лекарка, једна сестра и један тумач. Радознало су ишчекивали шта ће се десити. У року од неколико недеља, 12.000 мушкараца, жена и деце је добило неку врсту помоћи у том диспанзеру.

Чим се госпођа Стобарт уверила у успех крагујевачког диспанзера и чим су пуковник Генчић и локалне власти дали одобрење, почела је са

организовањем диспанзера на отвореном у кругу од око 40–50 км од Крагујевца. У складу са тим, 9. маја је упутила допис председнику Српског потпорног фонда молећи га да без одлагања упути материјал, опрему и особље за још шест диспанзера, мада је желела да их буде два-наест.

У сваком диспанзеру требало је да ради по једна лекарка, две сестре, једна куварица, један тумач и један возач, који би амбулантним колима довозио теже пацијенте до болнице у Крагујевцу. Замисао је била да се користе шатори све док то временске прилике буду дозвољавале, делом да би се избегле зграде у којима се може ширити зараза, а делом да би се избегле тешкоће око проналажења одговарајућих кућа за смештај. Диспанзере је требало сместити негде поред пута или на раскрсницама тако да се до њих лако долази.

Први диспанзер је отворен већ 14. јула у Наталинцима. Приликом тражења погодног места за диспанзер, госпођа Стобарт је пролазила кроз прелепе пределе и била је задивљена тиме колико је земља обрађивана, чак и у одсуству мушког дела становништва.

Следећи диспанзер је организован у Лапову, 28. јула. За смештај је изабран терен поред пруге. И тај диспанзер се показао успешним, као и наредни, за чију локацију је изабран Рудник.

Рад тог трећег диспанзера је почео 19. августа. Због неравног терена, диспанзер је смештен у школску зграду, а шатори за особље су били подигнути у школском дворишту. Овај диспанзер је, према њеним речима, био посебно срећан, јер су се планине и долине ту простирале у бесконачност. Крајолик око Рудника, са својим „калеидоскопом боја“, дао је повода госпођи Стобарт да запише да није чудо што Срби воле своју земљу. „Ова земља не сме, неће пасти у руке непријатеља, била је моја непрестана молитва“ [6].

Тог августа 1915. године већ су се надвијали нови облаци над Србијом. Знало се да ће сви диспанзери бити повучени када се непријатељства наставе и када збрињавање рањених поново буде од првенственог значаја. Осим тога, није било пожељно остављати мале јединице у изолацији, тј. требало је избећи сваки ризик којем су могле бити изложене.

За место петог диспанзера изабран је Витановац, село кроз које су сељаци морали да прођу да би стигли на пијаци у Краљево. Шатори су постављени нешто мало даље од последње куће у селу, на имању чији је власник у то време био одсутан. Када се он вратио у село и био изненађен призором на свом поседу, позитивна и убедљива госпођа Стобарт му је врло спретно објаснила да је он, у ствари, срећан што је баш његова ливада била погодно место за диспанзер који ће користити свима. Диспанзер је почео са радом 31. августа, а сељани су врло брзо у великом броју похрлили на прегледе [6,8].

Рековац је изабран за место шестог диспанзера. Последњи лекар у том месту је умро од тифуса претходне зиме, а медицинска помоћ је становништву била неопходна. Докторова удовица је подржала идеју да се

шатори поставе у њеном врту. Активности рековачког диспанзера почеле су 4. септембра, а већ 9. септембра госпођа Стобарт је обилазила околину Чачка тражећи место за последњи, седми диспанзер [6].

Иако су Прељина и Јелен До разматрани као могућност за смештај диспанзера, у пролазу кроз Овчар Бању пресудиле су информације о томе да се у тој бањи налази 150 босанскохерцеговачких избеглица и да је здравље сељака у селима тог краја прилично запуштено. Камп у Овчар Бањи подигнут је на искрченом делу шуме.

Госпођа Стобарт је захвално прихватила идеју да се бањски диспанзер освешта. Приликом чина освештавања направила је фотографију која је, као и многе друге, касније пала у руке непријатеља.

Сви диспанзери су испуњавали највиша очекивања. У сваком се збрињавало просечно стотинак људи дневно, а лекарке и медицинске сестре су запрежним колима одлазиле и до оних који су били везани за кућну постељу. Лечени су дифтерија, тифус, шарлах, туберкулоза, канцер, гангрена, чир, кожне инфекције, итд. Ова хумана медицинска помоћ организована за занемарено сеоско становништво представљала је најдрагоценији допринос госпође Стобарт српском народу [1,5].

Једину тешкоћу представљало је правовремено допремање медицинске опреме. Тако је било и са шест нових амбулантних возила, која су у Солуну чекала на дозволу за испоруку, па је за функционисање диспанзера, до пред само повлачење, коришћено само једно возило [6].

Летећа пољска болница

Крајем септембра госпођи Стобарт је саопштено да се ситуација у Србији нагло погоршава и да се војска мобилише. Пуковник Генчић ју је замолио да се са делом своје јединице прикључи војсци као „летећа пољска болница“ на фронту. Одговорила је да ће јој бити драго да помогне српским властима на било који начин који они сматрају најкориснијим.

Из свог искуства са бугарског фронта из времена Балканског рата знала је да Бугари нису дозвољавали странцима да се прикључују пољским болницама и да је необично затражити од страних јединица тако нешто. Због тога је још више ценила ту част која је указана и њеној јединици и њеној земљи. Али, нова част је тек уследила.

„Било би нам драго“, наставио је пуковник, „кад бисте Ви преузели команду над колоном. Молимо Вас да – без надзора српских официра – преузмете потпуну одговорност над материјалом и опремом, као и над особљем – британским и српским. Ово је, верујем“, наставио је, „први пут у историји да се такво задужење нуди једној жени; али, ново време, нови обичаји, и“, једноставно је додао, „ми знамо да Ви то можете“. „Док сам слушала ове речи, питала сам се да ли сам стварно у Србији, у земљи која је стотинама година била под турском влашћу и нагињала турској традицији када су у питању жене. Изразила сам поштовање према указаном поверењу, наду да могу да се покажем вредна тога, и задовољство

што могу, чак и на неки мали начин, да искажем симпатије које су постојале између нашег и српског народа“ [6]. Према запису пуковника Генчића, Војвода Путник се није ни најмање премишљао да стави свој потпис на решење којим се госпођа Стобарт поставља за командира пољске болнице [5].

Није било лако госпођи Стобарт да напусти болницу којом је руководила у претходних шест месеци, али су је ојачале речи пуковника Генчића „потребнији сте за важнији посао“. Оним делом крагујевачке болнице који је остао даље је руководила такође искусна и професионална др Кинг-Меј [1,6,8].

„Летећу болницу“ госпође Стобарт сачињавале су две лекарке, четири сестре, куварица, два тумача, секретар, две болничарке, подофицир комесаријата, благајник, апотекар, наредник и 60 српских војника задужених за вожњу амбулантних возила и 30 волујских и коњских запрега којима су се превозили болнички материјал, шатори и залихе [6].

Од првог тренутка до растанка на албанској обали, српски официри су указивали потпуно поверење према госпођи Стобарт. У њеној књизи стоји: „И да сам била мушки официр, не би се према мени могли опходити са већим поверењем“ [6].

Припреме за покрет су биле убрзане. Пуковник Генчић је 29. септембра чланове болнице госпође Стобарт одликовао медаљама за дотадашњи рад, а већ 1. октобра јединица са званичним називом „Прва српско-енглеска пољска болница (фронт) –командант госпођа Стобарт“ [6] возом је кренула пут Ниша и Пирота. Била је придодата Шумадијској дивизији која је бројала 25.000 људи [1,5,6].

Командант Прве шумадијске дивизије био је пуковник Божидар Терзић. Њега госпођа Стобарт сврстава међу најпријатније хумане људе које зна. Бојала се да ће тај човек са јаком репутацијом у војним круговима у одсудном тренутку за Србију бити строг, презаузет и без благонаклоности према једној жени. Међутим, он ју је прихватио „као старог пријатеља“ и изјавио да му је драго што ће „летећа јединица“ бити у оквиру његове дивизије. Новоименованом мајору Српске војске, госпођи Стобарт, послао је црног коња на којем ће она јахати на челу своје колоне током целог повлачења.

И у Крагујевцу и у свим диспанзерима, госпођу Стобарт су пацијенти ословљавали са Мајка. За њен тадашњи положај је такав надимак био прикладан. Али, питала се да ли ће припадници других јединица исмевати њене потчињене ако некога ко им издаје наређења зову Мајка, а исмевање било које врсте је увек предупредивала. Одговор се ускоро сам наметнуо када је један наредник на позив госпође Стобарт салутирао: „Ја, Мајка“. „Није било времена за оклевање; и никад не треба да буде; често је најбоље прво деловати, а разлоге тражити касније, и брзо сам решила да останем Мајка“ [6], записала је госпођа Стобарт. Та реч је код Срба била богата најбољим особинама и сматрала је да јој неће нашкодити додавање нових особина, као што су ауторитет и моћ, које се до тада нису везивале за жене.

Чврста рука госпође Стобарт се осећала у сваком сегменту њеног рада. Када би видела да недостаје хране за коње и волове, наредила би да се изведу на испашу. Када би приметила да чланови јединице једу само хлеб и сир, јер је особа задужена за кухињу лења да би спремила нешто кувано, инсистирала је на куваним јелима. Иако је научила мало српског, није се усуђивала да издаје важне наредбе или кори мушкарце на језику којим није добро владала, па је користила помоћ тумача.

Било је дана када у болницу није допремано много рањених, али је то, према писању госпође Стобарт, био лош знак, јер се тада знало да непријатељ не оставља времена ни да се покупе рањени са бојног поља.

Међу медицинским радницима њене јединице повремено је провејавало мишљење да су можда могли више да пруже да нису били „летећа болница“. Главне болнице организоване дуж реке Мораве имале су доста посла, јер је до њих допремана већина рањених. За разлику од тих стационарних болница, јединица госпође Стобарт је радила „испод својих капацитета“, а доста енергије је губила пакујући и распакујући опрему и путујући ужасним путевима по киши и блату.

Дешавало се да госпођа Стобарт покуша да се одмори на сат-два, тек негде око поноћи, и то у амбулантним колима, и да већ око 1:30 стигне наредба за хитан покрет. На коњу би обишла тек постављен камп да би видела да нешто није заборављено, сакупила јединицу и, у року од двадесет минута од примања наређења, наредила даљи марш по мрклој ноћи.

Јединица госпође Стобарт је мртве сахрањивала поред пута, без ковчега, у поцепаним и крвљу умазаним униформама. Када је било изводљиво, у руке би им ставили свећу, направили дрвне крстове и на њима написали име, јединицу у којој су служили и место смрти.

Током повлачења се проносило много разних гласина, од таквих да Французи и Енглези пристижу у помоћ до оних да су се Немци повукли ка другом фронту. Госпођа Стобарт је за све те лажи веровала да имају неке користи, јер су повремено подизале дух народа. Сматрала је да је увек лакше подносити несрећу него страх од несреће, јер страх паралише акцију.

Срби се, по виђењу госпође Стобарт, нису љутили што их Енглеска не разуме у потпуности. Дирнула ју је њихова вера да ће им Енглеска, када буде разумела њихов идеал, пружити не само мали прст пријатељства, већ и целу шаку [6]. „И ако ми, као народ, не испунимо очекивања да ћемо ми, који смо изборили нашу слободу, помоћи Србима да изборе своју, никада више нећемо моћи да погледамо некој демократској земљи у очи“ [7].

У Приштини је госпођа Стобарт, упркос другачијој вољи неких њених сународника, донела одлуку због које су је њени противници оптуживали, чак јој приписујући и дезертерство. Наиме, дата јој је била могућност да поново уједини своју јединицу са оним делом некадашње крагујевачке јединице која је сада била под руководством др Кинг-Меј и која се такође, услед повлачења, обрела у Приштини. И поред притиса-

ка, госпођа Стобарт је остала доследна себи и задатку који јој је поставила српска власт. „Када примим наређење, ја га поштујем, а имам наређење да командујем овом медицинском колоном“ [1].

Од Приштине су водила два могућа правца: један ка Призрену и југу у случају остваривања наде у савезничку помоћ, а други преко планина Црне Горе и Албаније до обале мора. Овај други је значио рушење наде, али и једини начин да се спаси војска. Госпођа Стобарт је 20. новембра приметила да се конвоји који су дан или два раније кренули ка Призрену почели да се враћају и да иду ка Црној Гори. Све се више чуо звук бугарских и немачких пушака. Госпођа Стобарт је сама од Главног штаба затражила писмену наредбу о покрету. Отварање писма у којем је стајала та наредба била је тежак чин. „Чак и да се судбина моје сопствене војске и мог сопственог народа налазила у тој малој коверти, не бих била забринута“ [6]. Наредба је гласила: „Одмах поведите Вашу колону ка Пећи...“ [6]. По њеним речима, то је била привремена смртна казна за српски народ. Све мисли и енергију требало је усмерити ка спашавању свега што се могло спасити у српској војсци „ради будућег напора“.

Јединица госпође Стобарт је остала упамћена по томе што је једина цела, без жртава и дезертера, стигла до Албаније, прешавши за три месеца око осам стотина миља [1,5,6]. Иако је са својим сународницима из „летеће болнице“ могла лакше и удобније да се пребаци преко Скадарског језера, јер су им на располагању били чамци предвиђени за ту сврху, одлучила је да неће бити подвајања и да ће до краја остати уз своју јединицу. Кренула је тежим путем, око језера, што се испоставило бар подједнако тешком маршрутом као што је била она до тада.

У Скадру је речено да је за британско особље у том тренутку најбоље да се врати кући. Није више било потребе за њиховом помоћи.

Седећи на опроштајној вечери међу Србима које је толико заволела, госпођа Стобарт је упоређивала њихово понашање када су почетком 1915. надјачали непријатеља и понашање након привременог пораза. „Били су скромни као победници, а и сада су били једнако скромни у поразу“ [6].

У разговору са престолонаследником Александром, приметила је да се он не односи према Србији као да је мртва, већ као да је „невеста која се у предворју светске катедрале припрема за уједињење са великим идеалом“ [7]. Упоређујући Србију са другим земљама, записала је да је она по неким стварима иза народа западне Европе, али да постоји једна карактеристика која је код Срба урођена и коју зато други никада не могу преписати или научити од њих. То је снага Србије да жртвује себе ради идеала. „Српски народ је жртвовао своју земљу радије него да поклекне пред милитаризмом и страном транијом... Народ са таквим идеалима и таквом силином жртвовања мора бити достојан велике будућности“ [6].

Поводом распуштања јединице, пуковник др Лазар Генчић се 9. децембра 1915. званичним писмом захвалио госпођи Стобарт на изузетно добро обављеном задатку који је пред њу и њену јединицу био постављен од самог доласка у Србију.

Слично писмо упутио јој је и командант пуковник Божић Терзић. У њему се каже да је, према евиденцији, „летећа болница“, која је често била уз саму ватрену линију, примила и збринула 596 рањених војника и 52 пацијента, али да се тај број може сматрати већим пошто у неким ситуацијама није било могуће бележити податаке о рањенима, јер је њих било тако много, а времена за уписивање њихових имена тако мало.

Госпођа Стобарт није задржавала заслуге само за себе. Нагласила је да су лекарке и медицинске сестре, које су се на задивљујућ начин прилагодиле неуобичајеним и тешким условима живота, својом лојалношћу и изузетним залагањем допринеле заједничком успеху. Предложила је и да се ода званично признање српским војницима и возачима који су били у саставу њене јединице.

После Србије

Иако је у Србији исказано поштовање према раду госпође Стобарт, она у својој земљи није испоштована како је очекивала. Кад је ступила на родно тле, нико је није сачекао. Одмах по доласку у Лондон, председник Комитета Српског потпорног фонда оштро јој је замерио због тога што је прекорачила упутства и изложила јединицу непотребном ризику тиме што се придружила српској војсци на фронту [1].

Ускоро се опет замерила званичној Британији када је обилазила Америку држећи лекције на основу својих ратних искустава. Иако је ту турнеју подржало британско Министарство информисања, госпођа Стобарт их је наљутила тиме што је одбила њихов надзор и што је сав новац прикупљен од предавања, скоро 4000 фунти, дала Црвеном крсту Србије. По повратку из Америке, сваки покушај да закаже састанак са Министром за информисање био је безуспешан. Затим је нестала са ратне сцене и до смрти 1954. године била окренута мистицизму и спиритуализму [1].

Уместо закључка

Ако је због оданости Србима госпођа Стобарт била грубо прекоревана од стране свог народа, ваља бар са српске стране преносити позитивно сећање на њу и непрестано се позивати на речи Иве Андрића [9]:

„То што један народ не заборавља и не стиди се да путем књига, установа или споменика отворено и искрено призна своју захвалност, чињеница је која говори о том народу. Јер, постоје незахвални народи, као што постоје и незахвални људи. Има народа који се стиде прихваћеног добротинства и који мисле да отвореним признавањем добра које дугују другима умањују сопствену величину. То није мана нашег народа. Ова одлика се, међутим, као и свака друга врлина, мора чувати и неговати како не би ослабила или сасвим ишчезла. Јер сваки народ мора да

негује и усавршава своје одлике, да чува свој углед и да обраћа пажњу на своје недостатке, пошто нема народа без мане. Требало би да увек останемо народ који има добро памћење.“

Литература

1. Krippner M. *The Quality of Mercy: Women at War, Serbia 1915-1918*. London: David & Charles; 1980.
2. Leneman L. *Medical Women at War, 1914-1918*. *Medical History*, 1994; 38: 160-77.
3. *Serbian Relief Fund: Report on Relief Work since the Enemy Occupation of Serbia*. London; 1916.
4. *Institut za savremenu istoriju. Jugoslovensko-britanski odnosi*. Beograd: Institut; 1988.
5. Лазаревић Ј. *Енглескиње у српском народу*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; 1926.
6. St. Clair Stobart M. *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*. London, New York, Toronto: Hodder and Stoughton; 1916.
7. Petković N. *Britanci o Srbiji 1900. do 1920*. Beograd: Zadužbina Andrejević; 1996.
8. Aldridge O. *The Retreat from Serbia through Montenegro and Albania*. London: The Minerva Publishing Company; 1916.
9. Andrić I. *Sabrana dela*. Beograd: Prosveta; 1981.